

Erzincan’da Önemli Bir Urartu Merkezi: Üçpınar Kalesi

 MUSTAFA KARAGEÇİ^a

Geliş Tarihi: 15.06.2020 | Kabul Tarihi: 12.08.2020

Öz: Urartu Devleti’nin batı yayılım alanı içerisinde yer alan Erzincan İli, Tercan ilçesinde bulunan Üçpınar Kalesi, Fırat Irmağının kenarında kurulmuş önemli bir Urartu yerleşmesidir. Tercan İlçesinin Bingöl ve Tunceli sınır bölgesinde yer alan Üçpınar köyünün içerisine inşa edilen Üçpınar kalesinde yaptığımız yüzey araştırmasında, kalenin bir Urartu kalesi olduğu tespit edilmiştir. Bölgenin önemli stratejik kalelerinden biri olduğu anlaşılan Üçpınar Kalesi’nin kuzey ve kuzeybatısında anakaya-ya oyularak oluşturulmuş kutsal alanlar ve girintiler bulunmaktadır. Yine kalede kutsal alanlar, kaya basamaklı su tüneli ve mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Üçpınar kalesi Erzincan ilinin tarihini aydınlatması bakımından önemli bir yerleşim yeri olma özelliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Tercan, Orta Demir Çağı, Urartu, Üçpınar Kalesi.

^a Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
mkarageci@hotmail.com

An Important Urartian Center in Erzincan: Üçpınar Castle

Abstract: Üçpınar Castle, located in the Tercan district of Erzincan Province, located within the western span of the Urartian State, is an important Urartian settlement founded on the edge of the Euphrates River. In the archaeological survey we conducted in Üçpınar castle, which was built in Üçpınar village that located on Bingöl-Tunceli border of Tercan District, it is identified that the castle was an Urartian fortress. Üçpınar Castle, which is understood to be one of the important strategic forts of the region, contains indentations carved into the bedrock in the north and northwest aspect of the castle. Sacred areas, rock-stepped water tunnel and architectural remains were also identified in the castle. Üçpınar castle is an important settlement in terms of illuminating the history of Erzincan province.

Keywords: Erzincan, Tercan, Middle Iron Age, Urartian, Üçpınar Castle.

Giriş

Erzincan İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, Yukarı Karasu-Fırat bölümünde yer almaktadır. Konumu itibarıyla stratejik bir öneme sahip olan Erzincan İli, kuzeyde Gümüşhane ve Bayburt; doğuda Erzurum; güneyde Tunceli ve Bingöl; batıda Sivas, Malatya ve Giresun illeri ile çevrelenmiştir¹. Erzincan ili, dağlık bir yapı özelliği göstermekle birlikte önemli yükseltilere sahiptir. İlin sınırlarını çevreleyen bu yükseltiler; Munzur (3463 m), Esence (3549 m), Otlukbeli, Kop ve Dumanlı (2447 m) dağlarıdır. Hidrografya bakımından zengin olan ilin en önemli su kaynağı "Karasu" Irmağı'dır. Erzurum Ovası'nın kuzeydoğusundaki Dumlu Dağı'nın eteklerinden doğan Karasu, Fırat Nehri'nin ana kolu sayılmaktadır.² Karasu Irmağı, tarihin ilk dönemlerinden itibaren coğrafyadaki ulaşım güzergâhlarını ve yerleşim yerlerini belirlemede önemli bir rol oynamıştır.³ Anadolu'da yol ağı üzerinde stratejik bir öneme sahip olan Erzincan; Anadolu'nun iç bölgelerinden kuzey-güney geçiş noktasında bulunmakla beraber aynı zamanda Anadolu'dan Asya'nın içlerine kadar devam eden doğu-batı yönlü en eski yol güzergâhlarının da kavşağında yer almaktadır. Urartu döneminde askeri ve ticari amaçlı kullanılan Erzincan-Erzurum-Hasankale-Tahir Geçidi-Eleşkirt-Ağrı-Tutak-

¹ Vedat Karadeniz & M. Samet Altınbilek, "Erzincan İlinin Topografik Analizi ve İdari Sınırlar İlişkisi, Bazı Sorunlar", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XI-1, 2018, s. 283-304.

² Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989, s. 1 vd; M. Tuncel, "Fırat" *İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul, 1993, s. 31; Selçuk Hayli, *Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1995, s. 16-30; Hakkı Yazıcı, "Tercan Ovası ve Çevresinin Hidrografik Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3/2, 1997, s. 210; M. Samet Altınbilek, *Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi: Atatürk Üniversitesi, 1997, s. 1; Alpaslan Ceylan & İbrahim Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 35, 36.

³ Metin Tuncel, "Fırat" *İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul, 1993, s. 31; Yazıcı, "Tercan Ovası ve Çevresinin Hidrografik Özellikleri", s. 211; Halil Günek, "Karasu (Fırat) Havzasının Su Potansiyeli Ve Değerlendirilmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 11/15, 2006, s. 113; İbrahim Üngör, "Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan'ın Eskiçağ Tarihi", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2014, s. 209; İbrahim Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesi'nde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/17 (ek), 2018, s. 98.

Patnos-Erciş yolu üzerinde yer aldığı görülmektedir.⁴ Günümüzde de Erzincan İli, buradan geçen yolların Kafkasya'ya bağlanması ve Doğu Anadolu bölgesini batı bölgelerindeki illerimize bağlaması açısından stratejik önemini korumaktadır.

Erzincan'ın yeraltı kaynakları açısından zengin olduğu görülmektedir. Eskiçağ'da Erzincan'da mevcut olan bakır ve demir yataklarının Urartular tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵ Maden Tetkik ve Arama (MTA) tarafından yapılan tetkiklerde bölgede altın, asbest, bakır, demir, krom vb. gibi madenleri barındırdığını göstermektedir.⁶

Çalışma konusu olan Üçpınar Kalesi Orta Demir çağının (Urartu dönemi) önemli yerleşmelerinden biridir. Üçpınar kalesinin bulunduğu Tercan İlçesi, Urartu hâkimiyetine alınmadan önce bölgedeki yerel krallıklardan Diauehi ülkesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Bölge üzerine yapılan ilk Urartu seferi, kral I. Menua'nın Diauehi topraklarını ele geçirmek adına Erzurum-Aşkale-Tercan bölgesine yapılan seferdir. Bu coğrafyada mutlak Urartu hâkimiyeti kral I. Argişti döneminde sağlanmıştır. Asur kaynaklarında geçen Daiaeni Ülkesi ile Urartu kaynaklarında anılan Diauehi'nin aynı yer olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar mevcut olmakla beraber⁷ bu iki ülke ismi aynı

⁴ Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınlar, 1982, s. 183; Abdulkadir Gül & Adem Başibüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*, 2011, Erzurum, s. 7; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 27; Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesi'nde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 98; Nezahat Ceylan, "Pasin Ovasının kuzeye açılan iki tarihi yolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, 2016, s. 656-671.

⁵ Oktay Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Irons", *Urartu: A metalworking Center in the First Millennium B. C. E.*, ed. R. Merhav, Tel Aviv: Israel Museum, 1991, s. 17, 24; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, Erzurum, 2008, s. 44-45; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 76; İbrahim Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası: Kurtderesi İliç (Erzincan)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, 2016, s. 958.

⁶ MTA, *Erzincan İli Maden ve Enerji Kaynakları*, 1 vdd.

⁷ Mahmut Pehlivan, *Daya(eni)/Diau(e)hi*, Erzurum, 1991, s. 31; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, s. 19-20, 37-38; Alpaslan Ceylan "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2017, s. 517-568; Alpaslan Ceylan, Akın Bingöl & Mustafa Karageçi, *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*, Erzurum:

yeri ifade etmekte ve Diauehi ülkesi Tercan-Sarıkamış arasındaki toprakları kapsamaktadır.⁸ Daiaeni, Asurların Diauehi ülkesine verdiği isim olmalıdır. Doğu Anadolu bölgesinde Asur kaynaklarında geçen isimler Uruatri ve Nairi Ülkesi terimleridir. Uruatri adı, ilk kez, I. Salmanassar dönemine ait Asur tapınağının yapımını belgeleyen yazıtta geçmektedir.⁹ Uruatri ülkesi coğrafi olarak Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri içeren bölgeyi kapsamaktadır.¹⁰

Bölgede yer alan Yazılıtaş¹¹ ve Zivin¹² yazıtlarından Menua'nın Diauehi ülkesi üzerine başarılı bir sefer düzenleyerek başkentleri olan Şaşılı'yı aldığını öğrenebilmekteyiz. Diauehi ülkesi kralı olan Utupurşini, haraç ödemeyi kabul etmesi sonucu bağışlanmış ve Diauehi Urartu'ya bağlı bir vasal krallık haline gelmiştir. Bu durum Menua'nın hükümdarlığı süresince aynı şekilde devam etmiştir. Ancak Urartu kralının değişmesiyle

Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 60; Oktay Özgül, "Yok Edilen Tarih: Yollarüstü Kalesi", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 26-28 Eylül 2019, s. 92.

⁸ Giorgi A. Melikishvili, "Diauehi", *Vestnik Drevney Istorii*, 34/4, 1950, s. 26-42; A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. I (1114-859 B. C.)*, Toronto: University of Toronto Press, 1991, s. 21; Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 658; Alpaslan Ceylan & Oktay Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu C. 1*, 2016, Erzincan, s. 128; Ceylan "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", s. 524; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 56-57; Alpaslan Ceylan & Oktay Özgül, *Eskiçağ'da İğdır Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 48.

⁹ Hakan Sivas, *Urartu ile ilgili Assur Kaynakları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 3; Alpaslan Ceylan, *Eski Anadolu Devletleri Arası İlişkiler Antlaşmalar (2. ve 1. Binde)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 167.

¹⁰ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, s. 9 vd; Oya San, "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", s. 19.

¹¹ Ferdinand Friedrich. Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*, Berlin-Leipzig, 1928-1935, no. 27; Mahmut Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984, s. 86; Pehlivan, *Daya(e)ni/Dia(e)hi*, s. 34; Alpaslan Ceylan, "Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras I*, Erzurum, 2002, s. 14.

¹² Margaret R. Payne, *Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 70.

Diauehi krallığı bunu fırsat bilerek isyan etmiş olmalıdır. Zira Menua'nın ardılı olan I. Argiştî'nin, hükümdarlığı esnasında tutturduğu kayıtlardan, Diauehi üzerine tekrar bir takım seferler düzenlemek mecburiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır.¹³ I. Argiştî'nin hükümdarlığının ikinci yılına ait kayıtlarda Diauehi ülkesinin başkenti Şaşilu ve bölgedeki diğer şehirleri ele geçirip, *En-nam* olarak adlandırdığı valilere bıraktığından bahsedilmektedir.¹⁴ Diauehi üzerine I. Argiştî'nin bir diğer seferi, diktirmiş olduğu *Horhor* yazıtında anılmaktadır. Bu yazıtta Kral, Diauehi kralı Mannudubi üzerine yürüdüğünü ifade etmektedir.¹⁵

I. Argiştî'nin Diauehi kralını esir ettiği bu sefer kaydı, aynı zamanda Urartuların bu coğrafyayı neden ele geçirmek istediklerini ayrıntılı olarak bize sunmaktadır. Buna göre I. Argiştî dönemi Surp Sahak Kilise'si¹⁶ yazıtında Urartuların Diauehi ülkesi üzerine seferlerinin nedeni, hem bölgenin yeraltı zenginliklerine erişmek hem de ekonomik çıkarlar gereği Urartuların yollar üzerindeki hâkimiyetini kurmak arzusudur. Nitekim bu seferlerle I. Argiştî'nin Diauehi krallığı üzerinde kesin bir Urartu egemenliği kurduğu söylenilebilir. Böylece bu ülkenin konumlandırılmış olduğu Tercan'dan Sarıkamış'a kadar olan geniş alan, Urartuların hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun ardından Urartu Devleti bölgede hâkimiyetini güçlendirmek adına Erzurum-Erzincan bölgesinde kale ve garnizonlar inşa etmeye başlamışlardır.¹⁷ Bununla birlikte Urartu krallığı I. Argiştî dö-

¹³ Altan Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe", *Anadolu Araştırmaları*, 8, 1980, s. 191; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006, s. 64; Alpaslan Ceylan & Yavuz Günaşdı, "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4/13, 2017, s. 331; Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 528.

¹⁴ Pehlivan, *Daya(e)ni/Dia(e)hi*, s. 36; Alpaslan Ceylan, *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum, 2001, s. 43.; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 66.; Alpaslan Ceylan & Yavuz Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2018.

¹⁵ Payne, *Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 150-151

¹⁶ Giorgi A. Melikishvili, *Urartskiyе Klinoobrazniye Nadpisi*, Moskova, 1960, no. 128A-B; Payne, *Urartu Çivi yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 177-178.

¹⁷ Nezahat Ceylan, *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, Yayımlanmamış Dokto-

neminde *En-nam* adı verilen valileri atayarak Diauehi ülkesini tamamen hâkimiyet altına almışlardır.¹⁸

Bölgedeki Urartu hâkimiyeti ve varlığının en önemli delili Altın-tepe Kalesi'dir. Çünkü Altın-tepe Kalesi, Urartu'nun ku-zey-batı yayılımında önemli bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte Urartu'lar bölgede yer alan maden sahaları ve ergitme ocaklarından elde ettikleri metalleri Altın-tepe'ye götürerek burada işledikten sonra bunlardan silah, kemer, toka, küpe ve bunun gibi değerli eşyalar elde etmişlerdir. Zira Urartuların Altın-tepe'ye yakın olan yerlerdeki zengin maden yatakları Urartu'nun metal işlemeciliğindeki önemli maden rezervlerini oluşturmaktadır. Altın-tepe kazılarında elde edilen metal eşya-lar, Urartuların bölgedeki maden yataklarından ne derece fay-dalandıklarını göstermektedir.¹⁹ T. Özgüç tarafından 1961 yı-lında kalenin ilk dönem kazıları yapılmış ve Özgüç kalenin ilk katını Urartu yapılarının M.Ö 8. yüzyılın ikinci yarısına, ikinci katını ise M.Ö 7. yüzyılın ikinci yarısına dönemlendirmiştir.²⁰ Altın-tepe kalesinin dışında Başbudak²¹, Harabetepe²² ve Şirinli-kale²³ bölgedeki Urartu varlığını gösteren diğer kalelerdir.

ra Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi, 2015; İbrahim Üngör, "Kemah'ta bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, 2019, s. 59.

¹⁸ Friedrich Wilhelm König, *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft: Graz, 1955-1957, s. 82; Melikishvili, *Urartskiyе Klinoobrazniye Nаdpisi*, s. 128; M. Taner Tarhan, "The Structure of the Urartian State". *Anadolu Araştırmaları*, IX, 1983, 302 vd.; Pehlivan, *Daya(e)ni/Diau(e)hi*, s. 36.; Oktay Özgül, *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2011, s. 97; Nezahat Ceylan, "Çayırılı Tarihine Işık Tutan Bir Yerleşme: Saygılı Höyük", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2019, s. 772.

¹⁹ Ceylan & Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", s. 134; Üngör, "Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan'ın Eskiçağ Tarihi", XVII. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2014, s. 209; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 76 vd.; M. Karaosmanoğlu, "Erzincan Altın-tepe Kalesi", *Urartu Doğuda Değişim*, ed. K. Köroğlu & E. Konyar, İstanbul, 2011, s. 366-373.

²⁰ Tahsin Özgüç, "Altın-tepe Kazıları", *Belleten*, XXV, 97-100, 1961, s. 253-267.

²¹ A. Ceylan & A. Bingöl, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 26/2, 2009, s. 134-135; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 173-174.

²² Ceylan & Bingöl, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 134; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 171-172.

²³ Fahri Işık, "Şirinlikale. Eine unbekante urartäische Burg und Beobachtungen

Üçpınar Kalesi

Erzincan bölgesi, Urartu Devleti'nin maden kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Bölgenin yeraltı kaynakları bakımından zenginliği ile birlikte stratejik yol ağları üzerinde bulunması Urartu kralı Menua'nın dikkatini çekmiştir. Böylece Urartu kralları gerek ekonomik, gerekse stratejik nedenlerle bölgeyi egemenlikleri altına almak amacıyla Diauehi krallığı üzerine seferler düzenlemişlerdir. Diauehi ülkesi sınırlarında bulunan bu bölgenin I. Argiştı ile kesin olarak Urartu egemenliğine girmesiyle, Urartu kralları bölgedeki yol ağları ve maden kaynakları üzerindeki egemenliklerini korumak amacıyla buraya yeni kaleler inşa ettirmişlerdir. Üçpınar kalesi, bu amaçla kurulan kalelerden biridir. Nitekim kalenin yakın çevresinde yer alan Maden Kalesi bize bunu göstermektedir. Kalede yaptığımız incelemeler sonucunda burada maden ocağı gün yüzüne çıkarılmıştır. Kalede keşfettiğimiz keramikler Orta Demir Çağı (Urartu) dönemini işaret etmektedir. Aynı zamanda kalede tespit ettiğimiz bol cüruf yığını, maden ocağının Urartular tarafından bölgenin maden ihtiyaçlarını karşılamak adına burada konumlandırıldığı izlemini bize vermektedir.²⁴

Erzincan İli, Orta Demir Çağı döneminde önemli bir maden kaynağıdır. Zira bölgede A. Ceylan başkanlığında yaptığımız yüzey araştırmalarında, Erzincan İlinin Urartuların kuzey bölgesinde en önemli maden kaynağı olduğunu kanıtlar pek çok maden ergitme sahası ve maden alanına rastlanılmıştır. Urartu Devleti, Menua dönemiyle beraber, kuzeyde başkent Tuşpa'dan başlayıp Erciş-Patnos-Tahir Gediği-Horasan-

zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten*, 200, 1987, s. 499-533; A. Ceylan & A. Bingöl, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 25/3, 2008, s. 131-132; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 131-132.

²⁴ Bingöl & Ceylan vd., "2008 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları". *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 27/2, 2010, s. 382-383; Yavuz Günaşdı, *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi 2013, s. 155; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, s. 92-94; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası: Kurtderesi İliç (Erzincan)", s. 959.

Hasankale ve Erzurum'dan geçip Erzincan'a ulaşan önemli ticari yolu inşa etmiş, bu yolu korumak için de yüksek ve sarp noktalarda savunma amaçlı bir takım kaleler inşa etmişlerdir.²⁵

Üçpınar kalesi, Erzincan İli Tercan İlçesinin güneybatısında bulunan Üçpınar köyünün 550 m. güneybatısında, deniz seviyesinden 1611 m. yükseklikte yer almaktadır (Harita 2; Fotoğraf 1). Üçpınar köyünden 80 m. yüksekte kayalık bir tepe üzerinde kuzey-güney doğrultulu kurulmuş olan kalenin güney kesiminde sıradağlar, batısında Karasu Irmağı mevcuttur. Kalede yapılan incelemelerde burada kaya basamaklı su tüneli girişi, su kanalı, sarnıç ve kutsal alan tespit edilmiştir (Fotoğraf 2-5).²⁶ Ancak su tüneli günümüzde tamamen dolmuş vaziyettedir. Üçpınar kalesinde bulunan su tünellerinin örneklerini Erzincan bölgesinde Ozanlı, Çadırkaya/Pekeriç, Karakaya, Sırataşlar, Kemah, Şirinlikale, Kalecik, Bakacak ve Kaleninsırtı Kalelerinde görebiliriz.²⁷ Ayrıca kalenin kuzey ve kuzeybatısında anakaya-ya oyulmuş suretiyle oluşturulan girintiler de bulunmaktadır. Kalede sur duvarı tespit edilmemiş olup yakınlarında yer alan köy tarafından alınmış olmalıdır. Üçpınar kalesinde yapmış olduğumuz incelemelerde tespit ettiğimiz keramik verileri Orta Demir Çağı (Urartu) dönemini işaret etmektedir.²⁸ Bununla birlikte kalede yapılacak kazı çalışmalarında Urartu öncesi döneme ışık tutacak veriler elde edilebilir. Bölgedeki kalelerin pek

²⁵ Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s. 23; Ceylan & Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", s. 134; Ceylan, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", s. 658; Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası: Kurtderesi İliç (Erzincan)", s. 56-73.

²⁶ Alpaslan Ceylan, "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24/1, 2007, s. 165; Gülriz Kozbe & A. Ceylan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a-b} Demir Çağları*, İstanbul, 2008, Üçpınar Kalesi; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 241; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 156.

²⁷ Nezahat Ceylan, "Erzincan'da Kaya Basamaklı Su Tüneli Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsırtı Kalesi", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, Erzincan, 2019, s. 78.; Nezahat Ceylan, "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tüneli", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Baskıda, 2018.

²⁸ Ceylan, "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 165; G. Kozbe & Ceylan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a-b} Demir Çağları*, Üçpınar Kalesi; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 241; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 156.

çoğunda sürekli bir yerleşimin yaşandığı göz önünde bulundu-
rulduğunda Üçpınar kalesinde de Urartu dönemi öncesi yerle-
şimin olduğunu söylemek mümkündür.

Üçpınar kalesinin coğrafi konumu dikkate alındığında, Urartuların bölgedeki yeraltı kaynaklarından üst derecede yararlanmak ve Erzurum'dan Erzincan'a devam ederek batıya ulaşan yol ile Erzincan bölgesinde hâkimiyet sağlamak amacıyla inşa ettiklerini söyleyebiliriz.

Üçpınar kalesinin yakın çevresinde Başbudak²⁹, Harabetepe³⁰ ve Şirinlikale³¹ kaleleri yer almakta ve bu üç kale Şirinlikale'yi çevreleyerek onu korumaktadır. Başbudak ile Harabetepe kalelerinde tespit edilen keramik verileri en erken Geç Kalkolitik dönemini işaret etmekle birlikte Demir Çağı ve Orta Demir Çağı dönemlerine tarihlendirilen keramik verisi de bulunmaktadır. Başbudak, Harabetepe ve Üçpınar kaleleriyle yakın bir mesafede bulunan Şirinlikale³² ise konum ve mimari özellikleri bakımından Urartu Devleti'nin kuzey-kuzeybatı yayılımı açısından önemli merkezlerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Şirinkale'nin I. Argiştî döneminde Urartu egemenliğine geçmiş olması, bize Üçpınar kalesinin de yine bu kral zamanında Urartu hâkimiyetine geçtiği ve planlandığını düşündürmektedir.

Üçpınar kalesinde mevcut olan kaya basamaklı su tünellerinin örnekleri Başbudak ve Harabetepe'de görülmemektedir.

²⁹ Ceylan & Bingöl, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 134-135; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 173-174.

³⁰ Ceylan & Bingöl, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 134; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 171-172.

³¹ Işık, "Şirinlikale. Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", s. 499-533; Ceylan & Bingöl, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 131-132; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 131-132.

³² Işık, "Şirinlikale. Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", s. 499-533; Ceylan & Bingöl, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 131-132; Kozbe & Ceylan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6-a-b Demir Çağları, Şirinlikale Kalesi*; Ceylan & Bingöl, "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 134-135; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, s. 265-266; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 165-168.

Bu tünel örneklerinden bazıları Erzincan ilinde Şirinlikale, Karakaya Sırataşlar ve Kaleninsırtı; Erzurum ilinde ise Hasanbey kalelerinde mevcut olmakla birlikte, Sırataşlar ve Kaleninsırtı kalelerinde su tünellerinin ölçüleri alınamamıştır.³³

Bu kalelerde basamak sayısı değişiklik göstermekle beraber Hasanbey kalesinin iç yüksekliği 2m., genişliği 2.5 m., basamakların derinliği ise 25 cm'dir.³⁴ Karakaya kalesinde ise son üç basamağın toprak altında kaldığı görülmekle beraber; basamaklar yaklaşık 25 cm.-50 cm. yüksekliğinde, genişlikleri 1.1 m.-1.9 m., yerden yüksekliği ise 30 m. kadardır.³⁵ Şirinlikale'de yapılan incelemelerde, burada iki su tüneli keşfedilmiş olup, bunlardan ilkinin kalenin güney tarafında, 2.20 m. genişliği olan bir girişi bulunmaktadır. Dikkatli bir işçilikle oluşturulduğu görülen tünel, yay gibi kıvrılarak nehir yatağına doğru gitmektedir. Tünelin sonu 2.30 m. genişlikte olan bir odaya çıkmaktadır. İkinci su tüneli ise birinci tünelin yan tarafında, kuzeyde inşa edilmiştir. Bu tünelin girişi 3 m., basamakları 25 cm. yüksekliktedir. Bu su tüneli de nehri doğru planlanmış olsa da nehir yatağının ucuna kadar gitmemiştir. Bunun nedeni, taban suyuna erişimi sağlamak olmalıdır.³⁶ Urartu su tünellerine genel anlamda bakıldığında kuşatma gibi olası tehditlere karşı, kalede ikâmet eden insanların su ihtiyacını herhangi bir tehdiye uğramaksızın karşılamak amaçlı inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Bu yapılar genellikle 2-3 m. genişlik ve 4-5 m. uzunluğa sahip olup anakayaya oyularak yapılmışlardır. Kaya basamakları, suyun tünelden daha kolay taşınmasını sağlayarak su tüneline en üst düzeyde verim alınmasına yönelik tasarlanmışlardır. Kaya basamakları yaklaşık olarak 25 cm. yüksekliğinde olup, sayıları

³³ Ceylan, "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri", s. 1 vd.; Ceylan, "Erzincan'da Kaya Basamaklı Su Tüneli Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsırtı Kalesi", s. 78.

³⁴ İbrahim Üngör & Akın Bingöl vd. "2012 Yılı Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 31/1, 2014, s. 62

³⁵ Alpaslan Ceylan, "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 17/2, 2000, s. 183-184.

³⁶ Ceylan & Bingöl, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 131-132; Ceylan, "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri", s. 1-15.

kalenin kurulduğu kayanın yüksekliğine ve su kaynağının uzaklığına bağlı olarak değişmektedir. Tünelin aydınlatılması ve havalandırılması için yer yer küçük pencereler açılmıştır.³⁷ Bu ölçüler kaleden kaleye göre değişebilmektedir. Ayrıca Urartu tapınaklarından ayrı yapılar olan açık hava kutsal alanlarında, ağırlıklı olarak libasyon törenlerinin yapıldığını söylenebilir.³⁸ Urartu kutsal alanları içerisinde örnek verebileceğimiz bazı yapılar arasında Meherkapı³⁹, Yeşilalıç⁴⁰, Analıkız⁴¹ ve Altın-tepe⁴²'de gösterilebilir. Üçpınar kalesiyle yakın coğrafyada yer alan Altın-tepe'de I. mezara bitişik olarak bulunan kutsal alanda, libasyon kurbanları da yapılabilmektedir. Alan 7. 75 metre genişliğinde, 11.70 metre uzunluğundadır. Alanın kuzey duvarına yakın yerinde kaideleri üzerinde durdukları anlaşılan ve boyları 2.30 metreyi bulan dört stel bulunmaktadır. İkinci stelin önünde daire şeklinde bir libasyon sunağı yer almaktadır. Stellerde herhangi bir yazıt tespit edilememiştir.⁴³

Elimizdeki bu verilerden Urartu kutsal alanlarının yönünün genellikle güney tarafına baktığını söylemek mümkündür. Urartu kutsal alanları, libasyon sunularının da yapılabildiği geniş bir alandan meydana gelmektedir ve bazı kutsal alanlar yazıt barındırabilmektedirler. Kutsal alanların birbirlerinden gösterdikleri bu farklılıklar, bu yapıların her zaman aynı yapılmadığını, bazı farklılıkların da olabildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu farklılıkların bulunduğu konumun öne-

³⁷ Ceylan, "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri", s. 1-12; Alpaslan Ceylan, "Urartu'da Kaya İşaretli Kalelerden Çadırkaya Kalesi", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, Erzincan, 2019, s. 33, 35; Ceylan, "Erzincan'da Kaya Basamaklı Su Tünelleri Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsirtı Kalesi", s. 78; Mustafa Karageçi & Yavuz Günaşdı, "Erzurum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2019, s. 656-657.

³⁸ Belli, *Urartular*, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınlar, s. 193.

³⁹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 155-156.

⁴⁰ Veli Sevin & Oktay Belli, "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı: 4, 1976, s. 367-

⁴¹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 73.

⁴² Tahsin Özgüç, "Altın-tepe Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 13/2, 1964, s. 93; Tahsin Özgüç, *Altın-tepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1966.

⁴³ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 73; Belli, *Urartular*, s. 193.

mine bağlı olarak değiştiği muhtemeldir. Üçpınar kalesinin yakın çevresinde Urartu dönemine tarihlendirilen Çadırkaya/Pekerîç⁴⁴, Tuzla⁴⁵, Harabetepe⁴⁶, Şirinlikale⁴⁷, Altıntepe⁴⁸, Sırataslar⁴⁹, Küçükağdırış⁵⁰, Hasanbey ve Sağırkomu⁵¹ kalelerinin mimari yapıları ile konumları dikkate alındığında, Urartuların bölgeye göstermiş oldukları önemi bir kez daha göstermektedir. (Harita 3)

Sonuç

Üçpınar Kalesi, Menua döneminde askeri ve ticari nedenler için yapılan Van'dan başlayarak Erciş-Patnos-Tahir Gedîği-Horasan-Hasankale-Erzurum ve Erzincan'a kadar uzanan yolun üzerinde stratejik bir konumda bulunmaktadır. Ayrıca kalenin günümüzde Erzurum-Erzincan-Tunceli illerinin kesişme noktasında yer alması kalenin stratejik önemini ortaya koymaktadır. Kalenin Erzincan'dan batıya doğru devam eden ticaret yolundaki konumu, aynı zamanda kalenin Urartular için önemli bir ticaret merkezi konumunda olduğunu da göstermektedir. Aynı zamanda kalenin yakın çevresinde yer alan

⁴⁴ Ceylan, "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 277-291; Ceylan, "Urartu'da Kaya İşaretle Kalelerden Çadırkaya Kalesi", s. 28-54; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 217.

⁴⁵ Üngör, "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli Bir Kale: Tuzla Kalesi", s. 93-129; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 224.

⁴⁶ Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 171

⁴⁷ Işık, "Şirinlikale. Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", s. 499-533; Ceylan & Bingöl, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 131-132; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 131-132.

⁴⁸ Ceylan & Özgül, "Erzincan ve Çevresinde Urartular", s. 134; Üngör, "Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan'ın Eskiçağ Tarihi", s. 209; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 76-84; Karaosmanoğlu, "Erzincan Altıntepe Kalesi", s. 366-373.

⁴⁹ Alpaslan Ceylan, "2000 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 19/2, 2002, s. 165-178; Yavuz Günaşdı, "Erzincan Sırataslar Kalesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 2015, s. 113-131; Ceylan & Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 117;

⁵⁰ Alpaslan Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 20/2, s. 311-324; Ceylan & Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, s. 279.

⁵¹ Alpaslan Ceylan & Oktay Özgül vd. "2017 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 36/1, 2019, s. 175-176; Ceylan, & Günaşdı, *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, s.320.

Maden Kalesi'nde keşfedilen maden ocağı, bölgenin yeraltı kaynakları bakımından önemini de göstermektedir. Üçpınar kalesinin ticaret yollarının üzerinde bulunması çıkarılan madenlerin Üçpınar Kalesi aracılığıyla Maden Kalesi'ne getirilerek işlendiği fikrini uyandırmaktadır. Ayrıca kalede Urartu kale mimarisinde tipik olarak görülen su kanalı ile sarnıç bulunmaktadır. Ancak su tünelinin ölçüleri, tünelin tamamının dolmuş olması nedeniyle alınmamıştır. Erzincan'da bu yapıların diğer örnekleri olan Şirinlikale, Sırataşlar ve Kaleninsırtı gibi kalelerinde de su tünellerinin varlığı ortaya konulmuştur. Bu yapılar ortalama 2-3 m. genişlik ve 4-5 m. uzunluğunda olup anakaya-ya oyularak yapılmışlardır. Kaya basamakları, suyun tünelden daha kolay taşınmasını sağlayarak, su tüneline en üst düzeyde verim alınmasına yönelik tasarlanmışlardır. Kaya basamakları yaklaşık olarak 25 cm. yüksekliğinde olup, basamak sayısı, kalenin kurulduğu kayanın yüksekliğine ve su kaynağının uzaklığına bağlı olarak değişmektedir. Anakaya üzerine oyularak yapılmış olan bu küçük pencerelerin amacı ise aydınlatma ve havalandırmayı sağlamaktır. Su tünellerinde kaya basamaklarının ölçüleri yaklaşık 25 cm. iken basamak sayısı değişiklik göstermektedir. Yine Urartular sadece nehir yatağındaki su kaynaklarına güvenle ulaşmanın haricinde, taban suyu erişim sağlamak amacıyla da bu yapıları kullanmışlardır. Ayrıca bu amaçların dışında sadece kaleye ek su kaynağı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda olası bir kuşatma durumunda müdafilere zarar görmeksizin su kaynağına ulaşma imkânı sağlamış, böylece savunma güçlü tutulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle kalede alınmış olunan bu önlemler, Urartular tarafından kaleye verilen stratejik önemi bize göstermektedir.

Erzincan İlinin I. Arğişti döneminde kesin olarak Urartu egemenliğine girdiği ve Şirinlikale'nin de bu dönemde Urartular yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Bu bakımdan Üçpınar Kalesi'nin de hem askeri hem de ticari amaçlarla kullanılan yolun üzerinde bulunması kalenin bu dönemde önem kazandığını ve Urartular tarafından yeniden inşa edilerek kullanıldığını

göstermektedir. Zira kalede tespit edilen keramik verileri bu durumu ortaya koymaktadır. Kalenin keramik verisi yoğun olarak Demir Çağı keramikleridir. Bu keramikler araştırma ekibimiz tarafından Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. (Fotoğraf 6) Urartular tarafından asıl kullanılan keramikler kırmızı perdelikli olanlardır. Ancak Urartu Saray Keramiği olarak bilinen bu keramiklerin yanında Urartu kalelerinde genel olarak tespit edilen kahve astarlı ve kaba formda yapılan; el yapımı, kum, saman ve bazen de mika katkılı yetersiz ısıda pişmiş seramikler gibi çeşitli formlarda yapılan yöresel örnekler de mevcuttur. Üçpınar kalesi keramik verileri çevresindeki Harabetepe, Başbudak ve Sırataşlar kalelerindeki verilerle birlikte değerlendirildiğinde bunların aynı form ve yapıda oldukları görülmüştür. (Fotoğraf 7)

Şirinlikaleye ek olarak bölgede stratejik bir konumda yer aldığı görülen Üçpınar kalesinin, maden kaynaklarına yakınlığı ile ticaret yollarına hâkim konumda olması kaleyi güvenlik önlemleri haricinde Urartu ülkesinin refahını sağlamak adına önemli bir merkez yapmıştır. Bölgedeki arkeolojik kazıların yetersiz olmasından dolayı Urartuların, Tercan ve Erzincan bölgesindeki varlıkları kısmen karanlıkta kalmaktadır. Üçpınar kalesinde yapılacak olan arkeolojik kazılarla elde edilecek yeni bulgular, Urartu tarihi hakkındaki bilgilerimizi güncelleyebilir.

Kaynaklar

- Altınbilek, M. S. "Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.
- Belli, O. "Urartular." *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. Görsel Yayınlar, 1982.
- Belli, O. Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Irons. Ed. R. Merhav. *Urartu: A metalworking Center in the First Millennium B. C. E.*, Tel Aviv: Israel Museum, 1991, s. 14-42.
- Bingöl, A. "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve

- Çevresi." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2003.
- Bingöl, A. & Ceylan, A. vd. "2008 yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri YüzeY Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı 27/2*, (2010): 375-398.
- Ceylan, A. "Eski Anadolu Devletler Arası İlişkiler Antlaşmalar (2. ve 1. Binde)." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994.
- Ceylan, A. "1998 Yılı Erzincan YüzeY Araştırması." *Araştırma Sonuçları Toplantısı 17/2*, (2000): 183-184
- Ceylan, A. *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Ceylan, A. "Yazılıtaş Horasan." *Çağlayan Aras I*, (2002_a): 14-15.
- Ceylan A. "2000 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri YüzeY Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı 19/2*, (2002_b): 165-178.
- Ceylan A. "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri YüzeY Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı 20/2*, (2003): 311-324
- Ceylan, A. "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı 24/1*, (2007): 163-183.
- Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2008.
- Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları II*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Ceylan, A. "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 20*, (2017): 517-568.
- Ceylan, A. "Urartu'da Kaya İşaretli Kalelerden Çadırkaya Kalesi." *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, (2019): 28-55.
- Ceylan A. "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 15*, (2010): 277-291.
- Ceylan, A. & Bingöl, A. vd. "2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri YüzeY Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı 25/3*, (2008): 129-149.

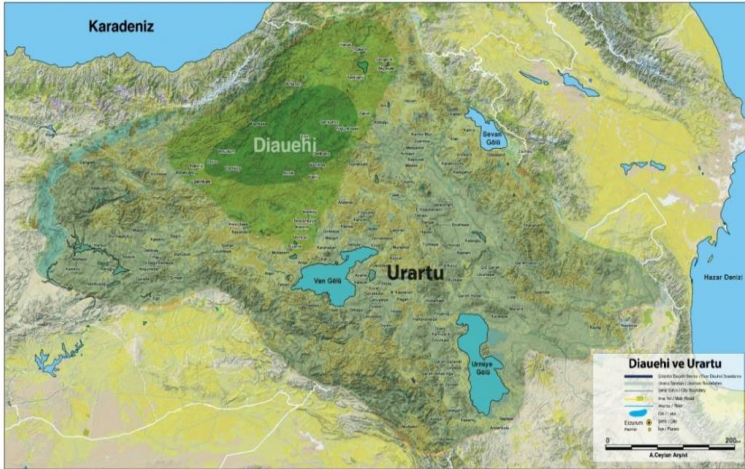
- Ceylan, A. & Bingöl, A. vd. "2007 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 26/2, (2009): 133-151.
- Ceylan, A. & Özgöl, O. "Erzincan ve Çevresinde Urartular." *Uluslararası Erzincan Sempozyumu C. 1*, (2016): 127-147.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açından Değerlendirilmesi." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/13, (2017): 313-350.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2018.
- Ceylan, A. & Özgöl, O. *Eskiçağ'da Iğdır Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ceylan A. & Özgöl O. vd. "2017 Yılı Erzincan - Erzurum İlleri Yüzev Araştırması." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 36/1, (2019): 169-192.
- Ceylan, A. Bingöl & Karageçi, M., *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ceylan, A. & Üngör, İ. *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ceylan, N. "Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2015.
- Ceylan, N. "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43, (2016): 656-671.
- Ceylan, N. "Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri." *Türk Tarih Kongresi XVIII*, Baskıda, 2018.
- Ceylan, N. "Çayırılı Tarihine Işık Tutan Bir Yerleşme: Saygılı Höyük." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, (2019): 769-782.
- Ceylan, N. "Erzincan'da Kaya Basamaklı Su Tüneli Urartu Kalelerinden Biri: Kaleninsırtı Kalesi." *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, (2019): 77-85.
- Çilingiroğlu, A. "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe." *Anadolu Araştırmaları* 8, (1980): 191-204.
- Çilingiroğlu, A. *Urartu Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat

- Fakültesi Yayınları, 1994.
- Çilingiroğlu, A. *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997.
- Grayson, A. K. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. I (1114-859 B. C.)*. Toronto: University of Toronto Press, 1991.
- Gül, A. & Başbüyük, A. *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*. Erzurum, 2011.
- Günaşdı, Y. "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Günaşdı Y. "Erzincan Sırataşlar Kalesi." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9, (2015): 113-131.
- Günaşdı, Y. "Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik." *TÜBA-AR* 19, (2016): 113-136
- Güneş, H. (2006). "Karasu (Fırat) Havzasının Su Potansiyeli Ve Değerlendirilmesi." *Doğu Coğrafya Dergisi* 11/15, (2006): 113-136.
- Haylı, S. "Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1995.
- Işık, F. "Şirinlikale. Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens." *Bulleten* 200, (1987): 499-533
- Karadeniz V. & Altınbilek M. S. "Erzincan İlinin Topografik Analizi ve İdari Sınırlar İlişkisi, Bazı Sorunlar." *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* XI-I, (2018): 283-304.
- Karageçi, M. "Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2015.
- Karageçi, M. & Günaşdı, Y.. "Erzurum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, (2019): 649-667.
- Karaosmanoğlu M. "Erzincan Altıntepe Kalesi." *Urartu Doğuda Değişim*, ed. K. Köroğlu & E. Konyar. İstanbul, 2011.
- Kozbe, G. & Ceylan, A. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a-b} Demir Çağları*. İstanbul, 2008.

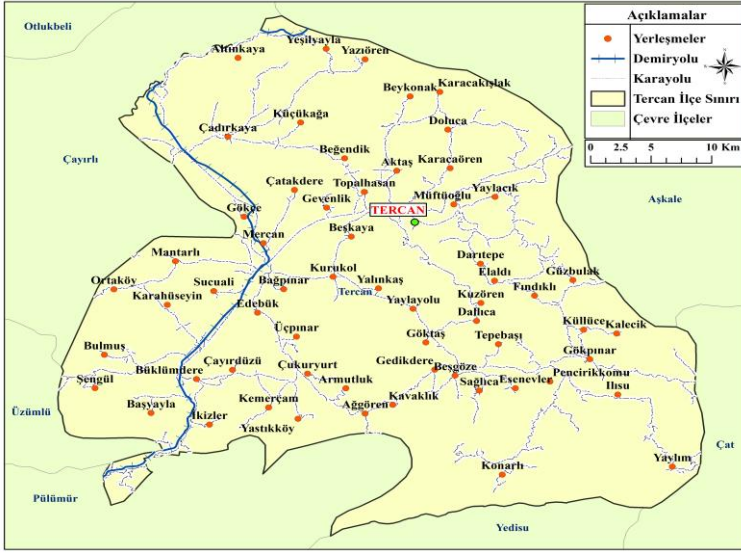
- König, F. W.. *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft: Graz, 1955-1957.
- Lehmann-Haupt, C. F. F. *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig, (1928-1935).
- Melikishvili, G. A. "Diauehi." *Vestnik Drevney Istorii* 34/4, (1950): 26-42.
- Melikishvili, G. A. *Urartskiy Klinoobrazniye Nadpisi*. Moskova, 1960.
- MTA. *Erzincan İli Maden ve Enerji Kaynakları*.
- Özgüç, T. "Altıntepe Kazıları." *Belleten* XXV/97-100, (1961): 253-267.
- Özgüç, T. "Altıntepe Kazıları". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 13/2, (1964): 93.
- Özgüç, T. *Altıntepe*. Ankara: TTK, 1966.
- Özgül, O. "Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Özgül, O. (2019). "Yok Edilen Tarih: Yollarüstü Kalesi." *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (26-28 Eylül 2019): 90-109.
- Payne, M. R. *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Pehlivan, M. "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1984.
- Pehlivan, M. *Daya(eni)/Diau(e)hi*. Erzurum, 1991.
- Salvini, M. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- San, O. "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı." *OLBA* III, (2000): 19-28.
- Saraçoğlu, H. *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul, 1989.
- Sevin, V. & Belli, O. "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi." *Anadolu Araştırmaları* 4, (1976): 367-379.
- Sivas, H. "Urartu ile ilgili Assur Kaynakları." Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991.

- Tarhan, M. T. "Urartu Devleti'nin Evresi ve Kurucu Krallarından Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler." *Anadolu Araştırmaları* 8, (1982): 69-114.
- Tarhan, M. T. "The Structure of the Urartian State." *Anadolu Araştırmaları* IX, (1983): 295-310.
- Tuncel, M. "Fırat." *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 3. Ankara, 1993.
- Üngör, İ. "Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan'ın Eskiçağ Tarihi." *Türk Tarih Kongresi XVII*, (2014): 207-232.
- Üngör, İ. "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan)." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, (2016): 955-969.
- Üngör, İ. "Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesi'nde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 (ek), (2018): 93-129.
- Üngör, İ. "Kemah'ta bir Urartu Varlığı: Taşbulak Kalesi ve Kaya Mezarı." *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu*, (2019): 56-73.
- Üngör, İ. & Bingöl, A. vd. "2012 Yılı Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları." *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 31/1, (2014): 61-77.
- Yazıcı, H. "Tercan Ovası ve Çevresinin Hidrografik Özellikleri." *Doğu Coğrafya Dergisi* 3/2, (1997): 181-217.

Ekler

Harita 1. Diauehi Krallığı ve Urartu

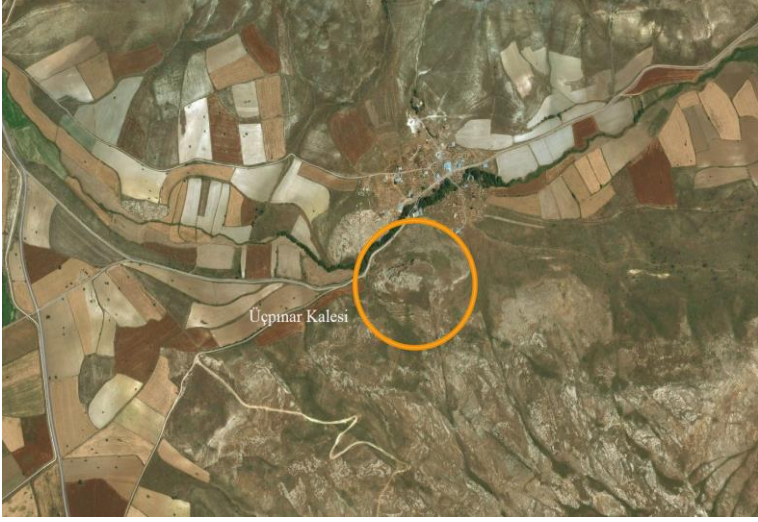

Harita 2. Tercan Siyasi Haritası

1. Çadırkaya/Pekeriş Kalesi	4. Harabetepesi Kalesi	7. Sıratıklar Kalesi	10. Sağırkömu Kalesi
2. Tuzla Kalesi	5. Maden Kalesi	8. Kışıkçağdır Kalesi	11. Alıntepe Kalesi
3. Üçpınar Kalesi	6. Şirinalı Kale	9. Hasanbey Kalesi	

Harita 3. Üçpınar Kalesi ve Çevresindeki Urartu Kaleleri

Resim 1. Üçpınar Kalesi Uydu Görüntüsü

Resim 2. Üçpınar Kalesi Uydu Görüntüsü

Fotoğraf 1. Üçpınar Kalesi Genel Görünüm

Fotoğraf 2. Üçpınar Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli Girişi

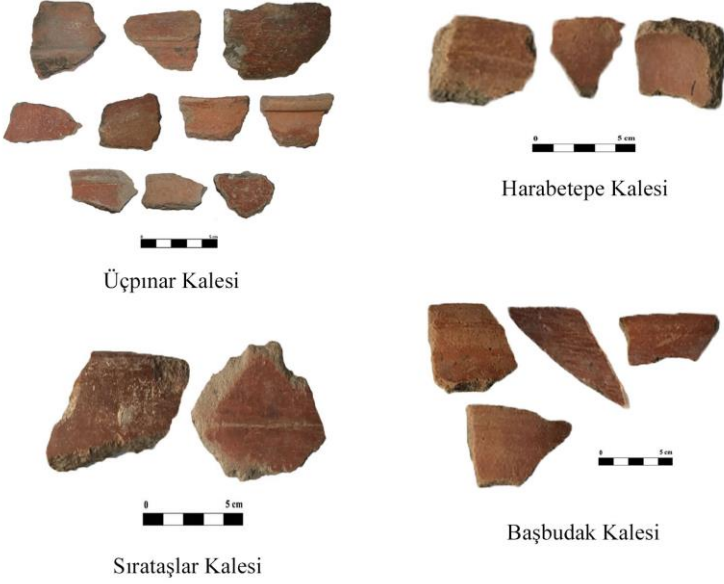
Fotoğraf 3. Üçpınar Kalesi Anakayaya Oyulmuş Girintiler

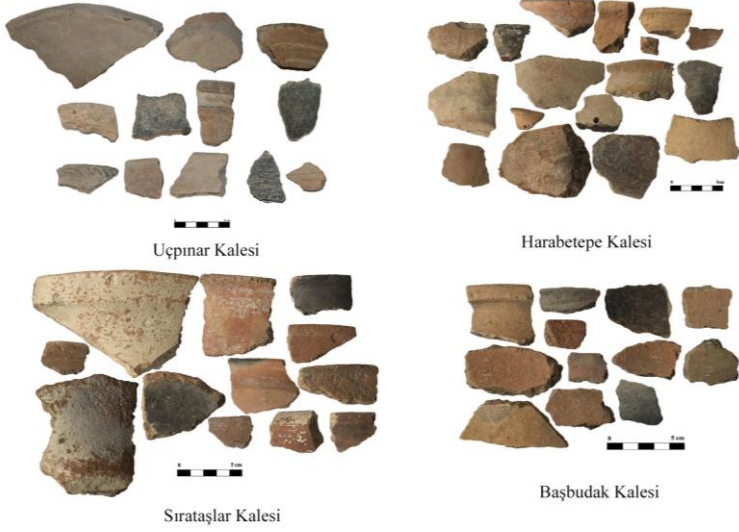
Fotoğraf 4. Üçpınar Kalesi Anakayaya Oyulmuş Girintiler

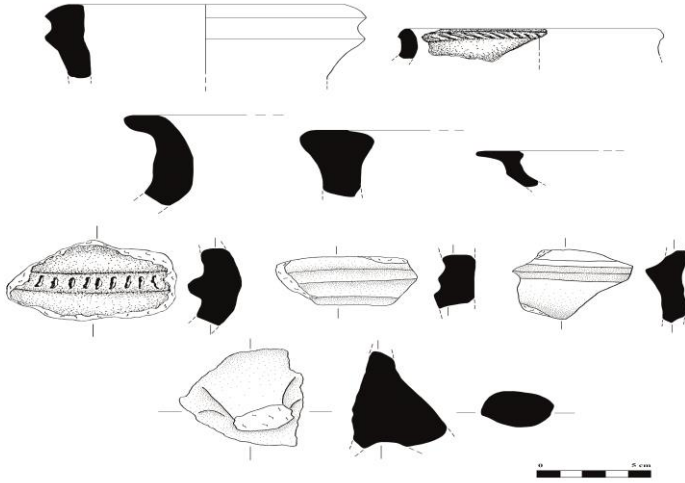
Fotoğraf 5. Üçpınar Kalesi Kutsal Alan

Fotoğraf 6. Orta Demir Çağı Keramik Örnekleri

Fotoğraf 7. Demir Çağı Keramik Örnekleri

Çizim 1. Uçpınar Kalesi Çizim Örnekleri